

Nyilasy Balázs

A nyelv mítosza, a huszadik század és az ezredfordulós hazai irodalomértés

Geoffrey Galt Harpham: Language Alone, The Critical Fetish of Modernity

1.

■ „And to imagine a language means to imagine a form of life” „És egy nyelvet elképzelni annyit tesz, mint egy életformát elképzelni” – idézi Geoffrey Galt Harpham Ludwig Wittgenstein széles körben ismert szavait, és rögvest hozzát teszi: az osztrák gondolkozó a filozófusok-nyelvfilozófusok, elméletírók döntő többsége szerint kijelentésével az életvilág, a kulturális formák nyelvfüggését hangsúlyozza.¹ A wittgensteini állítás és a rá vonatkozó észrevételek megidézése határozott megelőlegezésként, hangütésként szolgál: a neves amerikai tudósnak (a National Humanities Center elnök-igazgatójának, két nagy, jelentős észak-karolinai egyetem vendégprofesszorának, nyolc önállóan írt tudományos könyv és számtalan értekezés szerzőjének)² éppen az ilyesféle, automatikusan végrehajtott jelentéstulajdonításokkal van baja. Könyvének fő tárgya a huszadik századi humaniorák sajátos nyelvcentrikus gondolkozásmódja, az a tudományos attitűd, amely a nyelv elsőbbségét evidenciaként kezeli, s a nyelvfüggés gondolatát mindegyre érvényesíti. *Language Alone* – jelzi a problémát már a jól megválasztott, kifejező cím is. S Harpham helyzetértékelését az ember-tudományokban otthonos kutatók aggály nélkül ismerhetik el hitelesnek, reálisnak. *A nyelv egyes-egyedül, a nyelv mindenképp felett* – a mögöttünk hagyott évtizedekben mi irodalmárok is valami ilyesféle situációt, tendenciáirányt érzékeltünk. A langue, a Sprache, a language a századelőtől s még inkább a századközéptől valóban a kulturális teóriák fő-fő faktorává vált, a főlészín mögül kitesztő anatómia lett, a korszerűség és a tudományos hitel zálogának látszatt; filozófusok, antropológusok, pszichológusok, politikai elméletírók és irodalmi teoretikusok sokasága vallotta, hogy minden egyes humán diszciplína vizsgálatakor közbe kell iktatnunk, sőt a megértés *sine qua non*jává kell tennünk. A „nyelvi fordulat” korszakos jelentőségét hangoztató Richard Rorty és Julia Kristeva elméletírók seregét képviselték határozott állás-

foglalásaikkal. A „linguistic turn” a filozófiát ingoványos talajról menekíti ki, a régi kérdéseket átformálva (a „Létezik-e Isten?” típusú dilemmákat a „Hogyan megy végbe a jelölés?” típusúakra cserélve) sokkal szilárdabb, biztosabb talajt érezhetünk a lábunk alatt – fejtegette az amerikai filozófus. A nyelv koncepciója kulcsként szolgál az emberhez és a társadalmi létezéshez, s ez napjaink egyik legfontosabb, kétségkívül újszerű felismerése, meggyőződése – szögezte le a bolgár–francia elméletíró.³

A nyelv középpontba kerülésének, „szubsztancializálásának” folyamatáról Harpham könyve első fejezetében rövid áttekintést is ad. Richard Rorty és Jerold Katz munkáira hivatkozva elsősorban a cambridge-i és oxfordi kritikai filozófia szerepét taglalja: Rudolph Carnap, Gottlob Frege, Bertrand Russell és a *Traktátust* író Wittgenstein hozzájárulását veszi számba. Elsőként a metafizika álproblémáit elvető s a nyelvi struktúrák vizsgálatát szorgalmazó Carnapot idézi meg, aztán Frege javallataira, elhatárolódásaira, óvásaira utal: a filozófia célja a gondolkodás formális aspektusainak elemzése: az elemzendő gondolatot le kell választani a pszichológikus-dinamikus szintről, s a vizsgálandó nyelvet gondosan meg kell tisztítani azoktól a logikátlanságoktól, problematikusságoktól, amelyekkel a természetes nyelvi forma agyonszenyezte.⁴

Fregéék mindenestre még a modernség gondolatvilágában élnek, Martin Heidegger munkássága viszont Harpham szerint már a posztmodernbe hajló átmenetként tartható számon. A *Lét és időben* és még inkább a kései Heidegger-művekben megjelennek mindazok a terminusok, látószögek, problémakezelési módok, amelyek a posztmodern antihumanizmusát készítik elő, alapozzák meg. A nyelv nem az ember birtoka, a nyelv maga beszél, mi emberek a nyelv által vagyunk kimondva, s egy magunknál sokkal erősebb, meghatározó előfeltétel foglyaiként egzisztálunk – idézi meg az amerikai tudós a német bölcselő gondolatait.⁵

A Heidegger által kezdeményezett fordulatot a *Language Alone* tanúságtétele szerint a posztmodern teória teljesítette be. Jacques Derrida és Michel Foucault a nyelv szubsztanciális erőterébe szorítva mutatták be az embert, s az emberi erőt (az önmagát összerendező, valóságos öntudattal rendelkező szubjektumot) valamiféle tévedésként, illúzióként, érzékcsalódásos látomásként kezelték. Foucault szerint, amint a *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences* (azaz a *Les mots et le choses*) tanúsítja, a nyelv szupremációját, nyelv és ember teljes inkompatibilitását gondolkozásunk alapjaként kell számon tartanunk.⁶

Rövid bevezetőmet a tárgyilagosság szintjén szerettem volna tartani, igazán nem az én hibám, ha az ismertetésen már át-átütöttek a „nyelvsubszztancializáló” attitűddel kapcsolatos fenntartások. Geoffrey Harpham valójában az első pillanattól kezdve jelzi a *language alone*-gondolattal szembeni kritikái elkötelezettségét, s már a fenti Wittgensteini megállapítás egyoldalú, egyirányú, kiterjesztő értelmezését is problematikusnak látja. A *Traktátust* ugyan még részben ő is emez attitűd kifejezőjeként tartja számon, a későbbi, érett műből, a *Filozófiai vizsgálódások*-ból azonban egyáltalán nem a nyelvi szubsztancializálás vezérgondolatát olvassa ki. Az osztrák filozófus szerint itt már inkább a nyelv életvilággal való elkeveredését hangsúlyozza, azt a belátást szorgalmazza, hogy „we do not command a clear view of the use of our words”, azaz hogy „szavaink használatát nem látjuk át”.⁷

A harphami kritika alapvető tételei, nézőpontjai, fogalmai, hangsúlyátrendezései már a könyv bevezető fejezetében tisztán artikulálódnak, s a későbbiekben, a Saussure, Derrida, Chomsky, Lacan, Foucault, Paul de Man, Nietzsche és mások nyelvfelfogását taglaló részekben újra meg újra felbukkannak, kiterjednek, tovább bővülnek, konkretizálódnak. E kritika első és legfontosabb felvetése kiolvasható már a könyv találó címéből is. A *language alone*-szókapcsolat ugyanis nemcsak az antropológusi, irodalmári, pszichoanalitikus, lélekelemző buzgólkodásokra, a nyelvnek kivételes státust biztosító serénykedésre utal, hanem azt a nyelvfilozófiát, nyelvtudományi attitűdöt is szemlélteti és elutasítja, amely *nyelvet* mondván valamiféle absztrakt, a világ zavaró és zavaros körülményeitől letisztított entitásra, olajozottan működő szisztémára gondol. Az ilyesféle nyelvfogalom ugyanis – bár kreációja tudománytörténeti és tudományozó okokból teljességgel érthető, hiszen a lingvisztikát az egzakt tudományosság presztízsével ruhazza fel – a valóságos tudományos megismerés szempontjából teljességgel alkalmatlan. A nyelv végtelenül komplex jelenség (természeti és kulturális, teremtett és

készen kapott, régi és új, materiális és ideális), és nem választható el „az élet formáitól”; a par excellence *nyelvet* nem tudjuk elgondolni, elképzelni a nélkül az előzetes, „tisztátalan” massa nélkül, amelyet a kulturális, történeti, gazdasági, pszichológiai élettények zavaros egyvelege alkot, s amelynek egyes részei más és más (alighanem szintén „tudománytalan”) diszciplína, diszciplínák tárgyai – fejtegeti Geoffrey Harpham Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásaira* hivatkozva.⁸

A generális értelemben kezelt, absztrakciós műveletekkel megalkotott nyelv kritikája persze a nyelvkutatás „tudományosságába” vetett hitet is aláássa. Harpham azonban, úgy tűnik, vállalja ezt az álláspontot. És szkepsziséhez az általános nyelvtudomány hitelességében kételkedő angol, amerikai lingvisták közül többit megidéző. A nyelvészettörténet s a nyelvészeti gondolatok legavatottabb tudósának Roy Harrist, az oxfordi egyetem általános nyelvészeti professzorát (ma már professzor emeritusát) tartja. Harris a huszadik század utolsó két évtizedétől könyvek sorát szenteli a témának, s állásfoglalásait az első pillanattól kezdve radikális szkepszis határozza meg. Az általános nyelvészet elnevezés mellé valóságos tudományos tárgyat egyszerűen nem képzelhetünk, a nyelvhez egyféle sajátos karaktert társító kutatók egytől-egyig hamis úton járnak, hiszen mind a nyelv végtelen heterogeneitását mellőzik el („all falsify the heterodox immensity”) – szögezi le a már 1980-ban megjelent, *The Language-Makers* című munkájában.⁹ A szilárd, megfogható tárgyként láttatott nyelv s a korrekt nyelvtudomány nem egyéb, mint mítosz. Mindeme nyelvelméleteket, nyelvmagyarázatokot nem a korrekt tudományos hitel tartja fenn, hanem az, hogy a huszadik századi modernitás előítéleteiben és szorongásaiban, nyugtalanságaiban gyökereznek. A nyelv *valóságos természete* soha nem határozható meg, egyszerűen azért, mert ilyen nincs; Noam Chomsky önszabályozó grammatikát vizionáló szemlélete például csupán a nyelv mint gép című mítosz egyik változata – fejtegeti *The Language Myth* és *The Language Machine* című (1981-ben és 1987-ben publikált) könyveiben.¹⁰

Az általános nyelvészet radikális kritikájára vállalkozó s a lingvisztikai nézőpont korlátlan kiterjesztését ellenző bírálónak természetesen mindenekelőtt Ferdinand de Saussure-rel, a paradigmateremtő ősapával kell szembesülnie. A múlt század nagy, befolyásos kulturális elméletei belőle merítenek: az orosz formalizmus, a prágai szemiotikai kör, a strukturalizmus, a lacani nyelvelméletet s a derridai dekonstrukció mind-mind e nagy cethal hátán úsznak. Az elmúlt évtizedek irodalmárai számára is Saussure jelentet-

te az esszenciálisan modern gondolkozót. A kezdetlegesség stádiumából a korrekt tudományosság állapotába eljutni akaró teoretikusok mindegyre a nagy, fő-fő útmutatóhoz, a *Cours de linguistique générale* -hoz igazodtak. A francia Roland Barthes a genfi tudós képviselte radikális fordulatot egyenesen a Galileo Galilei és Nicolaus Copernicus képviselte paradigmaváltáshoz mérte.¹¹

A *Cours...* körüli töprengések során azonban a harphami szkepszis nemhogy csillapulna, de tovább erősödik, artikulálódik. A neves huszadik század eleji nyelvész által megalkotott paradigma – az amerikai kutató így látja – nem a korrekt szaktudományi érték s a vitathatatlan tudományos eredmények okán és jogán vált mintává, hanem azért, mert a nyelvtudományi alapvetés az antropológusok, pszichoanalitikusok, irodalmárok számára a könnyű, látványos lemásolhatóság lehetőségét kínálta fel, s az életvilág zürzavarától letisztított, „igazi”, autentikus tudomány látszatával kecsegtetett; azt az eredményt ígérte, amelyre Saussure maga is oly igen-igen vágyott. A *Language Alone* szerzője a svájci lingvista törekvéseit minden lényeges ponton problematikusnak találja. Walter Benjamin és Roy Harris kritikai gondolataihoz¹² kapcsolódva (a nyelvet jelek összességként kezelő koncepciót bírálva) újfent leszögezi, hogy a *Cours...* nyelvi víziója nem a társadalomban és az individuális emberi elmében lehorgonyzott entitás, hanem egy pszeudotudományos fantazmagória, amelyet valamiféle „fourth realm of nature”-nek, „abstract notion of systematicity”-nek („a természet negyedik birodalmának”, „absztrakciós szisztéma- gondolatnak”) vélhetünk. Saussure szerinte tévesen nevezte *nyelvnek* azt, ami nem létező absztrakció: „language alone”, „language as such”.¹³ De az általános bírálaton túl Harpham a magnum opus valamennyi alappilléret kritikával illeti. Az amerikai tudóst elégedetlenséggel töltik el a konkrétságot szükségképpen elpárologtató bináris oppozíciók, nincs ínyére a szűkítő jelszerűség-gondolat, az egységek közti relációkra és kombinációs szabályokra koncentráló szisztematizáció, a pozitív tartalom nélküli differencia s a jel és jelölt viszonyában felfedezett önkényesség,¹⁴ noha megérti, hogy a transzcendens és materiális kötöttségektől megszabadított szisztéma számos kulturális közegben vonzó lehetett,¹⁵ s hogy a posztmodernizmus boldog örömmel vette át és fejlesztette tovább a két saussure-i alapvetést: a *centrum nélküli szisztéma* és a *pozitív tartalom nélküli különbözőség* elvét.¹⁶

A teoretikus szubsztancialitást gyengíteni akarók mindenkor előszeretettel utalnak az elméleti konstrukciókból kitetsző korérdekre, korérzületi begyökérzettségekre, nyilvánvalónak látszó hatástényezőkre. Harpham is így jár el, amikor a *Cours de linguistique générale*-t korviszo-

nyok, művelődéstörténeti trendek függvényeként láttatja. Sok szakirodalmi hivatkozással megtámogatott fejtegetéseiben a durkheimi szociológia evidens hatása mellett¹⁷ Charles Darwin, Sigmund Freud, Hippolyte Taine nyomait is felfedezi a nagy tanulmányban, sőt több marxista, neomarxista analógiás lehetőségre is utal.¹⁸ S a *Language Alone* szerzője a fenntartásokat jelző, relativizáló szemlélet érvényesítésekor jó néhány személyes biográfiai ténytet is számon tart, felhasznál. A belső bizonytalanság jeleként kezeli Saussure publikálástól való tartózkodását, az előadásjegyzetek megsemmisítését, s ebben az összefüggésben utal azokra az 1894-es levélrészletekre is, amelyekben a svájci tudós arról ír: bárcsak ne kellene a nyelv általános természetéről gondolkoznia.¹⁹

Jacques Derrida nyelvfilozófiájához ismeretesen a Saussure által felvázolt differenciák adták az alapot. A francia gondolkodó radikális víziójában azonban a nyelvi jel konkrét jelentést nem tartalmaz, csupán a nyelv evidens dezintegrációját közvetíti. A jelentés mindig más jelek által meghatározott, így önazonosságról semmiképpen sem beszélhetünk. Az azonosság hiánya természetesen a jelhasználó emberre is kiterjed. Jelemben gondolkozva nem bújhatunk ki a differenciák, elkülönbözések általános törvénye alól, a végső jelentést kutatva csupán újabb és újabb elkülönbözésekre találunk. A derridai kulcsfogalom, a „difference” e szüntelen jelentés-eltolódást, jelentéshalasztást hivatott szemléltetni. A terminus azonban – amint erre Harpham hangsúlyosan rámutat – egyáltalán nem nélkülözi az intencionáltságot s a pozitív jelentést, hiszen a derridai fogalom igazából sokoldalúan „cselekszik”: aláássa a régi logocentrikus filozófiát, érvényteleníti az írás és a szó saussure-i elválasztását, közelebb visz minket az elkülönbözések végtelen és aktív magfogalmához.²⁰ „Röviden szólva a difference valamiféle játék alanya, sőt cselekvő ember: utakat nyit meg, lehetőségeket hoz, jelez, közömbösít, tilt, megelőz és fenyeget”,²¹ s egyáltalán felhatalmazza a nyelvet arra az autonóm, önirányító működési módra, amelyet Jacques Derrida mindennekefelett respektál.

A pozitív affirmáció teljes hiánya – látjuk – Geoffrey Harpham számára végül is fenntarthatatlan látszat, a nyelvfogalom bárminemű szubsztancializálása szükségképpen hozza magával a nem kívánt visszatéréseket. A jelenség illusztrálására a szerző egy Derridával készített, 1981-es interjúrészletet is megidéz. A francia gondolkodó a beszélgetőtárs, Richard Kearney provokatív kérdésére reflektálva (a „difference” elvől következő inproduktivitás és jelentéstelenség vádjá ellen védekezve) egy pillanatra megfélekedezik a látszat fenntartásáról, a

szüntelen elhalasztódás gondolatát félreteszi, s a filozófiát magabiztos, öntudatos irányítóként, a tudatosság elnyeréséhez nélkülözhetetlen entitásként, a szaktudományos diskurzusok közti választásban segítő gondolathalmazként látta. Ezzel az állásponttal azonban – a *Language Alone* írója így látja – éppen ahhoz a régi, hagyományos, tradicionális filozófiához fordul vissza, amelyet a derridai bölcelet a maga nyelvi látomásával, alapfogalmaival, nézőpontválasztásaival oly radikálisan cáfolt.²²

A derridai általános logocentrizmus-kritikát, a pozitív jelentés nélküli elkülönbözések nyelvi elméletét a nyolcvanas években az Egyesült Államokban ismeretesen a Yale egyetemen dolgozó kutatócsoport vitte át az irodalmi elmélet terrénumára. A Paul de Man által megjelenített irodalmi vízióban a nyelv radikálisan függetlenedett az emberi akarattól. A magyarországi irodalmárok körében különösen respektált tudós a maga olvasásmódját el is különíti a derridai mintától. Az utóbbit az aktív teremtés címkéjével jellemzi, önmagát viszont a passzív olvasás fogalmával határozza meg. Úgy mutatkozik be, mint aki nem rendelkezik értelmezői gondolatokkal, csupán a szövegen keresztül nyilvánul meg.²³ És de Man önjellemzése nem légből kapott. A *tropusok retorikájának* írója az irodalmi jelentésképzés proceszusát valóban egyértelműen a nyelvnek igyekszik átadni, annak a meggyőződésnek az alapján, hogy „Minden érdekelttség, minden kezdeményezés – a dekonstruálás hatalmát-képességét is ideértve – a nyelvhez tartozik.”²⁴ Ha szövegeket tanulmányozunk, a szüntelen jelentésel térítések birodalmába hatolunk be, retorikus figurák és mechanikus nyelvtan harcát, metaforák és metonímiák szakadatlan pengeváltását konstatáljuk. Az autentikus olvasás nem egyéb, mint ennek megértése s az értelemteremtő akarat illuzórikusságának, lehetetlenségének belátása. A szövegek operacionális aktusait de Man a „defacement”, „decomposition”, „radical annihilation” szavakkal jellemzi; és különösen kései korszakában folyton-folyvást hangsúlyozza a nyelv önkényességét, véletlenszerűségét, kuszóságát, inhumanitását. „Ami inhumánus: a nyelvi struktúrák, a nyelvi feszültségek játéka, a fölmerülő nyelvi jelenségek, a nyelvben levő inherens lehetőségek – mindez független minden hozzánk tartozó, általunk létrehozott intenciótól, hatóerőtől, akarattól, vágytól” – szögezi le.²⁵ Az eleven ember, a „human being” de Mannál csak valamiféle délibáb; a nyelven kívüli világ spekulatív hipotézis, hiszen az csupán a nyelv által, a nyelv számára („for the sake of language”) létezik.²⁶

Geoffrey Harpham a de Man-i okfejtést, mondanunk se kell, alapjaiban látja problematikusnak. Az emberi

akaratról leválasztott nyelv az ő szemével nézve – mint már utaltunk rá – nagyon is ember módjára viselkedik, s az emberi világból vett mintákat követ. A Yale egyetem professzora folyvást az emberközömbös figurativitás, az inhumánus tropológia igazságát hangsúlyozza, miközben az általa megjelenített nyelvnek kreatív tervei vannak, ellenségekkel küzd, rivalizál, konfliktusok hálójában ügyködik, öntudattal rendelkezik, intencionál és kezdeményez, csapdába csalja, becsapja és vakságban tartja a gyanútlan, nem eléggé elővigyázatos olvasót. Az „inhumánus”, „emberen kívüli”, „külsőlegesen objektív” nyelv de Man-i látomása önellentmondásokkal terhelt, inkorrekt, pszeudotudományos vízió – hangsúlyozza Harpham könyve első nagy fejezetében, s a későbbiekben, a harmadik részben újfent visszautal a belga–amerikai irodalmár körüli dilemmákra. A nyolcvanas években megjelenített nyelvi látomást de Man korábbi újságcikkeivel hozza kapcsolatba: arra a százhetven írásra utal, amely 1940–41-ben Belgiumban, a náci megszállás idején született, s mellesleg evidensen kollaboráns színezetű. A valamikori publicisztika és a későbbi teoretikus szövegek között Geoffrey Harpham nyilvánvaló kapcsolatot lát. Az antihumanizmus iránti mély érdeklődés, az emberiségelvű, humanus, humanista gondolkör mély megvetése, az önálló, önelvű gondolatoktól való megszabadulás mohó vágya szerinte már a korábbi újságcikkeken is vörös fonálként húzódtak végig – Paul de Man későbbi irodalomelméleti munkássága során csupán ezeket a már korábban meghatározó rögeszméket ismételte meg, s emelte elméleti szintre.²⁷

A szisztematizációt, „tudományelvűséget” igénylő gondolkodás számára az intencionált tudattal, cselekvőképességgel rendelkező ember maga a zűrzavar. Menynyivel egyszerűbb megoldás behelyettesíteni egy tiszta nyelvészeti funkcióval, amely csak emlékeztet egy személyre!²⁸ Ez a megoldás azonban Foucault és Lacan esetében is agresszív antihumanizmushoz vezet – fejtegeti Harpham. Foucault *Les mots et le choses* című munkája zárását eme antihumanizmus markáns artikulációjaként tartja számon. A neves francia gondolkodó szerinte, bár a posztmodern terminust nem használja, mégis egyértelműen a huszadik század utolsó harmadának korhangulatát jeleníti meg. Az ember úgy enyészik el nála, mint a tengerparti homokban hagyott arc nyoma.²⁹ Az ember a nyelv rabszolgája-tézis vezérgondolatként emelkedett ki Lacan híres nevezetes 1959-es szemináriumában is. Az *Antigoné*-elemzések során a francia filozófus annak a meggyőződésének ad hangot, hogy az emberi szív mélyén semmi sincs, csak a tiszta halálvágy, s a testvérét

élete árán is eltemető hősnő éppen ezt a halálvágyat képviseli, s a jelölőnek a jelöltbe való agresszív, traumatikus behatolását, a nyelvhasadást okozó erejét példázza.³⁰

Noam Chomsky munkássága sokféle szempontból Saussure-ék ellenpontjának, antitézisének látszhat. A *language alone*-konceptiót oly sokféle változatban kikereső, kimutató Geoffrey Harpham azonban a neves amerikai nyelvész sem felejtí le a maga kritikai listájáról. Harpham szerint ugyanis Chomsky lényegében megismétli a saussure-i redukciót. Ő is leválaszt és elkülönít; a „nyelv” sokoldalú gazdagságából kihásít egy olyan magot, centrumot, esszenciát, amely kezelhetőnek látszik a racionális vizsgálódás számára. Az amerikai nyelvész munkásságában a szintaxis tölti be a language szerepét, funkcióját, s a híres-nevezetes vezérfogalom, az értelmezés középpontjába állított „nyelvi kompetencia” végül nem bizonyul többnek, csak valamilyé elhajlásnak, a konkrétumokat kiszűrő terminusnak. A Noam Chomsky munkásságára is jellemző, elvonatkoztató, szisztematizáló étosz a nyelvből rendre kitörli a lokális, szociabilitás, az anyagiság, a kontingencia jeleit.³¹

2.

A *Language Alone* a fent vázolt gondolatirányok mellett még sok-sok problémagubancot gombolyít. Geoffrey Harpham etikai, nyelvi-antropológiai kérdéseket is hangsúlyosan érint, a nyelvi töprengéseket az ideológia problémáival is összeköti, összeszálazza: tizennyolcadik, tizenkilencedik századi filozófusok koncepcióit vizsgálja, Hume, Kant, Nietzsche gondolatait értelmezi, modern marxista gondolkodók: Bahtyin, Volosinov, Gramsci nyelvi elképzeléseit elemzi; a nyelv keletkezésének elméleteivel is foglalkozik, sőt a szlovén Slavoj Žižek (Lacan nyomán megalkotott) antihumánus nyelv-látomásáról sem feledkezik meg. Rövid ismertetésében azonban inkább csak azokra a kritikai elemzésekre koncentráltam, amelyek az irodalomtudományi gondolkozást befolyásoló mesterekre és nyelvi koncepciójukra vonatkoztak. De elsöre talán ennyi is elég volt. A magyarországi tudományos közösség és kritikusi kar számára így is megdöbbentőnek tűnhet a harphami radikális kritika. Saussure, Derrida, Lacan, Foucault, de Man kultikus bámulatához szoktatott irodalmáraink bizony nagy zavarba eshetnek a *Language Alone* eretnek gondolataival szembesülve. A neves amerikai tudós roppant presztízsű alkotók és koncepciók tudományos értékét vonja kétségbe. Olyan látószögekben vizsgálódik, olyan problémakezelési módokat alkalmaz, amelyek az apológiát érvénytelenítik, alapvető problematikusságokat tárnak fel, és a bevett tudományos módszertan átgondolását szorgal-

mazzák. A mindeneket megelőző, roppant hatalmú, determinációs erejű, aktív ágensként cselekvő, inhumánus nyelv, láttuk, kvázitudományos, pseudotudományos látomásként, misztifikációs absztraktumként lepleződik le könyvében, s e leleplezés már csak azért is sokkoló, mert hiszen hazai elméleti centrumaink axiómája, origó pontja az utóbbi évtizedekben éppen az így felfogott, absztrakt hatalmi fétisként megjelenített nyelv volt. A vezető magyar irodalomtudományi központok másik fő-fő igazsága, a „szubjektum” eltüntetése, az én megbontása, sokszorozása, szükségszerű disszeminációja a hatalmas-sá növelt környezetiség, a mindent meghatározó, inhumánus nyelv hivatkozásrendszerében jött létre. E kettős igazság oly axiomaticusnak, evidensnek, megkérdőjelezhetetlennek látszott – a fetiszizált nyelv s a hozzá tartozó, belőle következő személyiség-disszemináció oly erővel sugározta az autenticitás képzetét –, hogy az elméleti, irodalomkritikai szövegeknek nem is volt szükségük következetes okfejtésre, korrekt magyarázatra, világosan definiált fogalmiságra. A hatalmasan ügyködő – jelentés nélküli különbözőségek rendszereként elgondolt – nyelv és a személyiség-disszeminációs premisszák magukban is elégséges tudományos fundamentumnak tűntek. A *jelentéskontinuum megalkothatatlansága*, a *nyelv topológiai hatalma*, a *stabilizálhatatlanság poétikai tapasztalata*, a *dialogikus-imperszonális poétológia* és társaik nagyhatalmú fogalmi varázsigeik lettek. A szövegértelmezés számos hazai kutatónál a nagy ikerigazsághoz kapcsolódó körülírások, metaforikus fogalmi asszociációk variációs ismétlésévé alakult. A mantrikus (módszertani, érveléstechnikai korrektség igényétől megszabadított) szókapcsolatok roppant egyvelegben nyüzsögnek az ezredfordulós tanulmányokban, legyen szó Edgar Allan Poe-ról, Arany Jánosról, Kosztolányi Dezsőről vagy bárki másról. A „language alone”-gondolat mellett elkötelezett irodalmárok mindegyre a nyelv uralmi erejére, aktív cselekvő potenciáljára utalnak, a decentrált létezés adottságát-állapotát fedik fel, a jelentés nélküli különbözőség rendszerét vizionálják, az elhalasztottság, nyomszerűség jegyében értelmezik az elbeszélő művekben felbukkanó karaktereket, eseményeket.

A Poe-novella, *A perverzió démona* főhőse gyilkosságot követ el, de a dolog rejtve marad, s ő maga teljes biztonságban érezheti magát. Egy napon mégis kikiabálja, kifecsegi az őt nyomasztó titkot. Eisemann György szerint a szereplőt dekonstruáló nyelv szubjektuma szólal itt meg, a beszélőtől független jelentéstételezés tör felszínre, „az én mint középpont-tételezés megsemmisül, »elemész-tődik« [...]”, az embert „a narratíva centrumából [...]”

kiszorító [...] nyelv” lerombolja „az autonóm én-képzet metaforáját”, s kinyilvánítja „a középpontok harcából győztesen kikerülő nyelv figurativitását”.³²

Eisemann értelmezésében Arany János ötvenes éveken írott versei ugyancsak a nyelv inhumánus erejének fölisméréséről tanúskodnak. A költő időszembesítései a „nyom” és az „aura” viszonyának módosulásaiként szemléltethetők, „a megismerés »mostjában« érvényesítendő nyomolvasás elveszíti addigi auratikus feltételeit, így az aura megsemmisülése, mondhatni szöveges médiumként felismert átfunkcionálódása az idevezető nyomok eltűnését, törlődését, az anyag romantikus horizontú kiolvashatatlanágát eredményezi.” *A Letésem a lantot* mnemotechnikájában „az organicitás elve szerint kondicionált képzelőerő kényszerül önmaga kiiktatására”, s a karakteresen késő modern verset „a haldoklás nyelvi automatizmusaként, a humanitás maradványait ugyan kipörgető, ám fájdalmas (elégikus) recitálásként” kell felfognunk, „Azon hagyományos szemlélet” megelőlegezőjeként, „mely az utómodernitásban a megszólalás feltételei közül kiszorítja majd az individuum és a nyelv összhangjának (a nyelv egyént kifejező használhatóságának) követelményét.”³³

Halász Hajnalka *Édes Anna*-dolgozatában szintén a *nyelv* a mindeneket megelőző alap, s e vonatkoztatási centrumból asszociációs fogalmi metaforák végtelen sokasága hajt ki. „A szövegnek olyan helyettesítési, felcserélhetőségi játékába kerülünk [...] bele, ami felszámolja objektív megfigyelési pozíciókat”, „a nyelv cselekvő természete és az instrumentálisnak, uralhatónak, pusztán leírónak tekintett nyelvhasználat közötti inkongruenciák és feszültségek folyamatosan [...] megmutatkoznak.” „A jelölő és jelölt közötti önkényes kapcsolat a referencialitás hitét nehezíti el, mindenféle analogikus viszony hiányában, azaz ennek hite nélkül a nyelv használhatatlanná válik.” „Sem a legenda, sem a szóbeszéd, a frazéma, a közhely, a narratíva, de még a nyelv, az ismételhető jelölő eredete sem hozzáférhető, a végtelenbe futó láncolat lezárhatatlan [...]” „Az Anna név [...] mivel maga is jel, nem csak beleszövődik a jelek hálójába, de az írottágba való belépéssel egy önmagát visszatartó létmód lesz a sajátja, egy örökös elhalasztottsággá, végtelen ígéretté válik, amely mint csak nyom létezhet, azaz soha nem válhat jelenlevővé, még önmaga számára sem.” A főhős „A szereplők számára sokszor csak jelek, nyomok által jelenik meg, munkájának nyoma az, ami visszamarad utána, nyomai rendbe és csendbe rendeződnek”, „testi materialitása tehát ugyanúgy számolódik fel a történetben, ugyanúgy önmagát visszatartó, nyomat hátrahagyó módon létezik, mint ahogy az olvasás befejezésével szűnik meg imaginatív létezése [...]”.³⁴

A nyelvi inhumanitás és személyiség-disszemináció látomása természetesen túlnyúlik, túlterjed az egyes szövegeken, s a vízióknak elkötelezett kutatói közösség néhány korszakjelző, irodalmi tendencijelzést szuggeráló terminus segítségével („késő romantika”, „késő modern”) a nagy irodalomtörténeti folyamatok megvilágítására is bejelenti az igényét. Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Szirák Péter 2003-ban nem csekély önbizalommal jelentik ki, hogy az új, autentikus folyamat- és tendencijelzések az európai és a magyar irodalom három évtizedére érvényesek. „Csak az utóbbi időben indult meg az olyan kutatás, amely az egész 1930 és 1960 közötti periódust olyan egységben látja, ahol a kései modernség dialogikus-imperszonális poetológiája jut érvényre. Mégpedig egyfajta új nyelv szemlélet és a szubjektum legmélyebb történeti válsága kíséretében, illetve alapjaiban alighanem ettől a tapasztalattól kondicionálva. A megújuló kutatáshoz e szempontból annyiban talán már sikerült kapcsolódnunk, hogy ennek az új poetológiai kérdésiránynak a jegyében vizsgáltuk a két világháború közti magyar irodalom teljesítményeit.”³⁵

Az új évezred elején deklarált szándék és meggyőződés persze nem előzmény nélküli. A roppant determinációs absztraktumként elgondolt nyelv és a vele együtt járó személyiség-disszemináció jegyében megrajzolt, kiterjedt, teleologikus biztonságú irodalomtörténet-vízióval Kulcsár Szabó Ernő már a múlt század végén kísérletezett. *A magyar irodalom története 1945–1991* tanúságtétele szerint az irodalmi folyamatok autentikus útja „a kollektivistaszubsztancialista” „referenciakényszeres”, „zsáneresepikus”, „vallomástevő” tévelygéstől olyan stádium felé vezet, amelyben „a nyelvi fordulat” fölisméréseként az „euroszemélyiség válságának” demonstrációja dominál, „az én megbontása, sokszorozása, lényegszerűségének tagadása”, a „szövegszerűség” elvének érvényesítése uralkodik. A poétikai, irodalomtörténeti tendenciák irreverzibilisek, a folyamat Kulcsár Szabó víziójában karakteresen egyirányú, végleges következményű. A teleológiát lezáró, betetőző célban az illuzórikus „euroszemélyiség” végleg ellehetetlenül, az erőszakos, kisajátító „humánideológiák” kiszenvednek, az önreflektáló közvetettségek és közvetítettségek grammatikai-poétikai formulái végre elfoglalják az őket megillető trónust.

A posztmodern tudat nagyon helyesen érzékeli úgy, hogy „a jeleknek olyan láncolatával van csupán módja szembesülni, amelyben a jelek nem a dolgokra, hanem kizárólag egymásra utalnak, s így értelemszerűen lehetetlen belőlük valamely »igazság szavatolta« jelentést kiolvasni” –jelenti meg a kutató a derridai gondolatokhoz

kapcsolódó ars poeticát,³⁶ és gondja van arra is, hogy a késő modern és posztmodern előtti jelenségeket, folyamatokat a végső, autentikus csomópont (paradigmatikus felismerés) fényében láttassa. Ady Endre beszédmódja például 1912 után „mind több jelét mutatja a nyelv materiális és fenomenális aspektusa feszültségének. Másképpen fogalmazva: az asszertív nyelvhasználat szubjektuma helyén mind gyakrabban tűnik elénk olyan grammatikai »én«, amely inkább a nyelv alkotta világban ismer önmagára”.³⁷

Neves kutatóink – látjuk – a „nyelvhivatkozásokból” és a személyiség-disszeminációs utalásokból a korlátlan megértési potenciál, az autentikus újszerűség szuggesztívóját hozták létre, s e beszédmódot, metodusegyütttest a legkülönbözőbb szövegek és nagy feszítvű, több évtizedes irodalomtörténeti folyamatok átvilágítására tartják alkalmasnak. Geoffrey Harpham könyve viszont egyáltalán nem biztat arra, hogy e produkciót korrektnek, tudományosnak gondoljuk, hiszen az inhumánus determinációkkal, rémisztően aktív, agilis intenciókkal felruházott (pozitív jelentés nélküli elkülönbözések rendszereként felfogott) *nyelv* szerinte nem is létezik! S a harphami kritikai vélemény számos más nézőpontból is megalapozottnak látszik. E kritikai megközelítések közül a kognitív lingvisztika és tudományelmélet álláspontjára már csak azért is érdemes néhány szó erejéig kitérnünk, mert az Egyesült Államokban élő tudós – némiképpen meglepő módon – a kognitív megfontolásokra egyáltalán nem tér ki. Pedig az amerikai nyelvészek kezdeményei nyomán kiépülő diszciplína a fetiszizált-absztrakt *nyelv* problémáját is segít megérteni: a kategorizációs műveletek vizsgálata során felismeri és néven nevezi a vizsgálódó emberi elme absztraktumteremtő módszereit, s tudatosítja a fogalomhasználat során létrejövő anomáliákat. Az erdélyi kognitív nyelvész, Szilágyi N. Sándor *Elmélet és módszer a nyelvészetben* című úttörő írásában egyenesen érzékcsalódásos délibábokra, félrevezető, áltudományos útvesztőkre utal. Forduljunk egy pillanatra e dolgozathoz, s figyeljük meg, hogyan írja le a tudomány-módszer-tan kérdéseit feszegető tudós az „abszolút módon” való megnevezés, az absztraktumkialakítás genealógiáját!

Az absztraktumok nyelvi fókuszváltások és grammatikai transzformációk során jönnek létre, s nagyon veszedelmes csapdának bizonyulnak – fejtegeti Szilágyi N. „A csapdába pedig akkor lépünk be, mikor ahelyett, hogy »én, a beszélő a szóval kijelentek valamit, megjelenítem a hallgató számára«, magára a szóra állítjuk a fókuszot, és azt mondjuk, olyan igével, melynek immár a szó az alanya, hogy »a szó jelent valamit«. Ezzel kezdődik el

a mitológiai világ megkonstruálása. Az útjelző tábla egy grammatikai transzformációba van beleszerkesztve: »a szó jelent [valamit] → a szó jelentése« – mutatja be a kutató a jelentéstani absztraktumteremtés első művelési fázisát, s a továbbiakban azt is részletesen szemlélteti, hogyan, miként jön létre végül az „abszolút” elnevezés, és vele a tudósok, gondolkodó emberek fejébe fészkelte téveszme: a „jelentést mint olyant” kell vizsgálniuk.

Az absztraktum a kolozsvári kutató szerint végül mindig életre kel, valóságosnak mutatkozik, és akkor jaj a tudósnak és a korrekt tudománynak. „Műszavakhoz műszavakat kapcsolva építjük fel magunk elé azt a falat, amely végül is teljesen eltakarja előlünk a tudomány igazi tárgyát.”³⁹ „A nyelvészetben a nyelvet akarjuk mindenáron vizsgálni, az irodalomtudományban az irodalmat, a művészettudományban a művészetet, az antropológiában a kultúrát és így tovább. [...] Mindezek [...] igazából absztraktumok. Nincsenek mint olyanok, e tudományok művelői számára mégis evidenciának tűnik, hogy vannak, és pedig nem is akárhogyan, hanem abszolút módon, többé-kevésbé önálló valamikként. A nyelvet például úgy vizsgáljuk, és olyannak is képzeljük legtöbbször, mint önálló rendszert, amelynek sajátos belső struktúrája van, részei, komponensei, alsóbb és felsőbb szintjei, belső törvényszerűségei, külön története mind-egyiknek, kialakulása, fejlődése, változása, vízszintes és függőleges tagozódása” – nyilvánít meg Szilágyi N. Sándor éles tudomány-módszertani kritikát, s hangsúlyozza a „magábanvaló”, absztrakt nyelvvel, a „language alone”-nal kapcsolatos fenntartásait.⁴⁰

3.

Geoffrey Galt Harpham és Szilágyi N. Sándor láttelele – azt hiszem – nagyon is egybehangzik. Az amerikai irodalmár és az erdélyi nyelvész egyaránt az absztraktumok fölismerésére, csapda mivoltuk leleplezésére, áltudományos karakterük feltárására biztatnak, bevett megállapodásrendszerek, axiómák, premisszák széles körű felülvizsgálatát javallják, s a humántudományok legitím módszere fölötti általános disputa szükségességét jelzik.

E disputában a magyar irodalom kutatója is több szempontból érdekelt. Harphamék felfogásából, problémakezeléséből számos olyan további konklúzió adódik, amelyeket akkor sem nélkülözhetnénk, ha a fenti rövid kritikai kitérőt – ezredfordulás, hazai láttelelet – akarnánk részletesebben kidolgozni. De szükségesegek az ilyesféle továbbgondolások akkor is, ha tágabb körökben, általánosabb szinteken töprenkedünk szakmánk megértési lehetőségeiről, az irodalomértés, a kor-

rekt tudományos módszertan kérdéseiről. Gondoljunk például arra a figyelmeztetésre, amely már a *Language Alone* Ferdinand de Saussure-rel foglalkozó részéből világosan kihangzik, és a természettudományos mintára megteremtett tudományoszménnyel, a nélkülözhetetlen módszertani alapként elgondolt szisztematizációval kapcsolatos! A saussure-i fogalmi hálót, a különbségek rendszereként elgondolt nyelvi szisztémát, úgy tűnik, a természettudományos diszciplínákhoz való felzárkózás sürgető akarata hozta létre. Szociológiai, szociálpszichológiai nézőpontból a svájci tudós törekvése teljességgel érthető, hiszen a tudományok intézményi rendszere a huszadik században már egyértelműen a természettudományok elsőbbségét érvényesíti, s a mintakövetést mind erőteljesebben kikényszeríti. De ha nem az adottságok, hanem a *megértő feltárás* szempontját tartjuk szem előtt, egészen másként áll a helyzet. Az elvonatkoztató szisztematizáció és az absztrakt konceptualizáció innen nézve alapvetően mutatvány, szociálpszichológiai homlokzat, érdekérvényesítő metódus, amely az igazi megértésnek igen gyakran egyenesen gátja, akadályja lehet. A tudományosság fogalmát konzekvensen a megértő potenciál jegyében elgondolni, az igazodási kényszerektől elhatárolni, s ehhez szabni a teóriát és a metodikát – bizony nem kicsi feladat ez. De, amint Harpham kitűnő könyve is jelzi, talán mégsem egészen lehetetlen. A *Language Alone* kritikai bátorsága minket, irodalmárokat is érint: körültekintő átgondolásokra, új nézőpontokra, és valóban érvényes módszerre, módszerekre volna szükségünk.

JEGYZETEK

- 1 Geoffrey Galt Harpham: *Language Alone, The Critical Fetish of Modernity*. London, New York, Routledge (második kiadás), 2013, 2. oldal; Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz, 1998, 26. oldal.
  - 2 Az 1946-ban született Harpham tudományos teljesítményéhez természetesen az *A Glossary of Literary Terms* társzerkesztése is hozzátartozik. A jelentős, 1957 óta újra meg újra kiadott, folyamatosan frissített, sok nyelvre lefordított irodalmi szótárról a Magyar Művészet 2014/3–4-es számában írtam.
  - 3 Harpham, i. m., 8., 13. oldal.
  - 4 I. m., 9. oldal.
  - 5 I. m., 11–13. oldal.
  - 6 I. m., 13–15. oldal.
  - 7 Harpham, i. m., 2. oldal; Wittgenstein, i. m., 81. (A kiemelések mindkét esetben magától Wittgensteintől.)
  - 8 Harpham, i. m., 3. oldal.
  - 9 I. m., 59. oldal.
  - 10 I. m., 60. oldal.
  - 11 I. m., 19. oldal.
  - 12 Harris, Roy: *Reading Saussure: A critical Commentary on the Cours de linguistique générale*. London, Duckworth, 1987.
  - 13 Harpham, i. m., 20., 21. oldal.
  - 14 „At every point, we find concreteness evaporated, as the sign inprints its ambivalent character on everything [...] „A konkrétság minden ponton elpárolog, köddé válik, amint a jel a maga ambivalens karakterét mindenre kiterjeszti [...]” – szögezi le. I. m., 25. oldal.
  - 15 Harpham itt elsősorban a hatvanas évek Franciaországára jellemző politikai-kulturális kondíciókra gondol.
  - 16 I. m., 28. oldal.
  - 17 „Saussure regarded *language* somewhat in the manner of Durkheimian sociologist, as a »product of collective mind of a linguistic community« [...]” – állapítja meg. I. m., 21. oldal.
  - 18 I. m., 26–28. oldal.
  - 19 I. m., 18–19. oldal.
  - 20 I. m., 38. oldal.
  - 21 Uo.
  - 22 I. m., 39. oldal.
  - 23 I. m., 53. oldal.
  - 24 I. m., 51. oldal.
  - 25 I. m., 52. oldal.
  - 26 Uo.
  - 27 I. m., 172–174. oldal.
- Geoffrey Harpham, látjuk, sokadszor emel szót a humanitás, humanizmus, humán érdekelttség védelmében, és illeti kritikai megjegyzésekkel az emberérvényesítést evidenciaszerűen felmondó álláspontokat. Megközelítésével jómagam teljességgel egyetértek. A humánus, emberérvényesítő kulturális attitűdöket már csak azért sem tekinthetjük idejétmúltaknak, légből kapottaknak, mert hiszen észlelő, érzékelő rendszerünk a nagyon is „gyakorlatias” emberérvényesítés jegyében működik, amint ezt a kognitív tudományok rengeteg példával, sok-sok erős érveléssel szemléltetik, alátámasztják. Későbbi vizsgálódásaimra előrelátva hozzáténném: több körültekintést várnék el az ezredfordulón azoktól a magyar kutatóktól is, akik a posztmodern dekonstrukció paneljeit átvéve az emberérvényesítést teljességgel kiírják a presztízs köréből, „a művészet humán-küldetésének elve mögött rejtőző hatalmi komponensek” körébe utalják, s rutinszerűen az ideologikusság, hatalmi akarat képzeivel kötik össze.

- 28 I. m., 49. oldal.
- 29 I. m., 14–15. oldal.
- 30 I. m., 184–185. oldal.
- 31 I. m., 55–56. oldal.
- 32 Eisemann György: *A folytatódó romantika*. Budapest, Orpheusz, 1999, 47., 48., 49. oldal.
- 33 Eisemann György, *A későromantikus magyar líra*. Budapest, Ráció, 2010, 113., 118., 121. oldal.
- 34 Halász Hajnalka: *Szöveg-test / (szó)beszéd. Az Édes Annáról*. Alföld, 2006/2., 71–88. oldal. Az idézetek: 82., 74., 78., 77., 79., 80. oldal.
- 35 Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 9. oldal.
- 36 Kulcsár Szabó Ernő: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Budapest, Argumentum, 1996, 241. oldal.
- 37 Uő, *Irodalom és hermeneutika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 154. oldal.
- A Kulcsár Szabó Ernő-i irodalomtörténeti vízió legkiterjedtebb kritikája ismeretesen Bezeckzy Gábor nevéhez fűződik. Bezeckzy 2008-as, *Irodalomtörténet a senki földjén* című (155 oldal terjedelmű) könyvét teljes egészében a tizenöt évvel korábban publikált munka, *A magyar irodalom története 1945–1991* beható bírálatának szentelte. A Kalligram Kiadónál megjelent tanulmány módszertanának és végkövetkeztetéseinek összefoglalásához Takács Ferenc korrekt recenzióját hívom segítségül. „Szigorúan a Kulcsár Szabó-szövegek elemzésére szorítkozik, mindig kellő hosszúságú szövegrészt idéz, a dekontextualizálást kerülendő.

Elemzései az angol analitikus filozófia eljárásait hasznosítják, s következetesen logikaiak: a kijelentések implikátumait, következményeit és a szövegben található más kifejezésekkel való kompatibilitásukat vizsgálják. Célja mindennek a Kulcsár Szabó-mű, pontosabban a benne megtestesülő és a nyelvet működtető gondolkodásmód, a szélesebb értelemben vett stílus vagy irány működésének leírása, illetve ellentmondásmentes működtethetőségének, jelentésszerkezeti konzisztenciájának az ellenőrző megvilágítása [...]. Az eredmény sokak számára nyilván meglepő. Kulcsár Szabó téziseiről és formuláiról a rigorózus és többszörösen önellenőrzött nyelvi-logikai elemzés rendre kideríti, hogy önellentmondásosak, hogy az általuk generált gondolatmenetekbe sorra a gondolatmenettel összeférhetetlen külsődleges elemek lépnek be, hogy szigorúan tudományosnak szánt megállapításai zavaróan kétértelműek [...] illetve gyakran logikailag önmagukat bontják le implikátumaik révén, hogy a »nagy elbeszélések« lehetlenné válásának korszakában született irodalomtörténeti munka bizony maga is nagy elbeszélés [...]” – írja a könyvet ismertető kritikus. Takács Ferenc, *Az irány meztelen*, *Mozgó világ*, 2009/2., 116–119. oldal. Az idézet: 117–118. oldal.

38 Szilágyi N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004, 26–27. oldal.

39 I. m., 32. oldal.

40 I. m., 42. oldal.